

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेतील जीवनविषयक तत्त्वज्ञान

डॉ.विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक मराठी विभाग

गि.द.म.कला ,के.रा.न वाणिज्य व म.धा.विज्ञान महाविद्यालय,जामनेर, तालुका जामनेर, जिल्हा जळगाव

प्रस्तावना

बहिणाबाई चौधरी यांच्या कवितेशिवाय मराठी कवितेचे विश्व पूर्ण होऊच शकत नाही. बहिणाबाई यांना अक्षर ओळख नव्हती पण एखाद्या महान सारस्वताप्रमाणे त्यांनी आपल्या कवितेची, ओव्यांची उत्स्फूर्तपणे रचना केली. खानदेशच्या या भूमीला बहिणाबाईंच्या काव्याने जगात ओळख मिळवून दिली. बहिणाबाई कोणत्या शाळेत गेल्या नाहीत पण जीवनाच्या शाळेत, अनुभवांच्या शिकवणीवर बहिणाबाईंची कविता फुलली. कुटुंब ,समाज, कृषीसंस्कृती निसर्ग ,संतांची शिकवण या सर्वांपासून आलेल्या अनुभव बहिणाबाईंच्या जीवन विषयक तत्त्वज्ञानाची मांडणी करतो. बहिणाबाईंनी अगदी सहज, साध्या व सोप्या भाषेत मानवाला उपदेश करण्याचे काम केले आहे. बहिणाबाईंची कविता अगदी सहजपणे व्यक्त होते .अगदी मोजक्या शब्दात अवकाशागत आशय आणि तत्त्वज्ञान उत्स्फूर्तपणे मांडते .

विषयविवेचन

बहिणाबाईंच्या जीवन विषयक तत्त्वज्ञानाच्या काव्याचा परिचय करून घेण्याअगोदर त्यांच्या वैयक्तिक जीवनाचा परिचय थोडक्यात करून घेऊया. बहिणाबाई चौधरी यांचा जन्म २४ ऑगस्ट १८८० ला जळगाव (खानदेश) जवळील आसोदे या छोट्याशा खेडेगावात झाला. वडील उखाजी महाजन हे गावातील प्रतिष्ठित आणि प्रगतिशील शेतकरी .वयाच्या तेराव्या वर्षी त्यांचा विवाह नथूजी चौधरी यांच्याशी झाला . लग्नानंतर बहिणाबाईंच्या जीवनात अनेक चढउतार आले. पती च्या घरी गेल्यावर सासरी वाटणी झाल्याने मोजकी जमीन बहिणाबाईं आणि त्यांच्या पतीच्या वाट्यावर आली. त्यानंतर दोन वर्ष दुष्काळ पडला अशा परिस्थितीत गरिबी व कष्टप्राय जीवनाचा अनुभव बहिणाबाईंना मिळाला. दुष्काळाच्या काळात खडी फोडणे ,विहीर खोदकाम करणे , तलावाची कामे करणे अशी सुद्धा कामे त्यांना करावी लागली .परंतु त्यांनी कधीही आपल्या माहेरात किंवा कुणाजवळ दुःख व्यक्त केले नाही. आलेल्या प्रत्येक प्रसंगाला त्यांनी धाडसाने तोंड दिले आणि कष्टाला महत्त्व देऊन आपल्या कुटुंबाचा व संसाराचा गाडा हाकला. ही संकटे जात नाहीत तोच बहिणाबाईं तिशीच्या आत असताना त्यांच्या पतीचे अकाली निधन झाले या दुःखाने त्या हादरून जातात. तीन मुले व आव्हानांनी ग्रस्त असलेले आयुष्य आता जगावे तरी कसे ?असा प्रश्न त्यांच्यासमोर उभा राहिला पतीचा आधार नसताना ,मुलांवरचे पितृछत्र हरपले असताना स्वकुटुंबियांची साथ नसताना बहिणाबाईं नशबाला दोष देण्यापेक्षा आहे त्या परिस्थितीशी संघर्ष आणि सामना करण्यासाठी सज्ज झाल्या .जीवनातील हे सत्य त्यांनी स्वीकारले व आता उर्वरित आयुष्याचा संघर्ष हा आपल्यालाच करावयाचा आहे हे त्यांनी ओळखले .त्यांच्या जीवनात आलेले हे अनुभव हेच त्यांच्या कवितेची प्रेरणास्त्रोत झाले .बहिणाबाईंच्या कवितेत विविध भावभावनांचा अविष्कार आहे ."पतीच्या निधनानंतर बहिणाबाईंना कविता स्फुरली असावी पतीच्या निधनाचे दुःख ही त्यांच्या कवितेतील प्रारंभिक अवस्था असली तरी पुढे त्यांच्या रचनांचा विचार यष्टि पासून समष्टी पर्यंत विकसित झालेला दिसतो " 1 बहिणाबाईंच्या कविता आणि ओव्या जगासमोर आणण्याचे काम त्यांचा मुलगा सोपानदेव चौधरी यांनी केले आचार्य अत्रे यांनी तर ते 'बावन्नकशी सोने' आहे असे उद्गार काढले. याच अमूल्य ठेव्यातून बहिणाबाईंचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान आज आपणास अनुभवास येते. जीवनाकडे त्यांचा पाहण्याचा दृष्टिकोन हा वास्तव होता. जीवनातील चढ-उतार ,सुखदुःख, संकटे या सर्वांनी मानवी जीवन हे व्यापलेले आहे .पती निधनाचे दुःख त्यांनी स्वीकारले आणि ते दुःख सुद्धा त्यांनी कवितेतून व्यक्त केले.

"देव गेले देवा घरी, आठी ठेयीसनी ठेवा !

डोयापुढे दोन लाल, रडू नको माझ्या जीवा " 2

बहिणाबाईंनी आपल्या काव्यातून सामाजिक ,कौटुंबिक ,अध्यात्म, तत्त्वज्ञान ,मानवी जीवनव्यवहार नातेसंबंध ,सण उत्सव, निसर्ग, व्यक्तिगत जीवन या सर्वांवर आपल्या कवितेतून प्रकाश टाकण्याचे काम केले. आहे जणू काही संतांची शिकवणच बहिणाबाईंच्या काव्यातून प्रकट होताना दिसते. जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचा विचार केला तर बहिणाबाईंच्या संसार , कशाले काय म्हणू नही ,माझ्या जीवा, हिरीताचं देन घेन, मानूस ,मन, खोप्यामधी खोपा ,मन वढाय वढाय .या कवितांचा प्रकर्षाने उल्लेख करावा लागतो. त्यांच्या प्रत्येक कवितेतून तत्त्वज्ञान हे भरलेले असून मानवाला ते उत्तम मार्गदर्शक ठरते 'संसार' या कवितेत मानवी जीवन आणि संसार यांचे नाते स्पष्ट केले आहे. कष्टाच्या साह्यानेच आपल्याला आपला संसार सुखाने फुलवता येतो. हे अगदी सहजपणे कवितेतून मांडतात .

" अरे संसार संसार ,जसा तावा चुल्ह्यावर,

आधी हाताले चटके, तव्हा मीयते भाकर " 3

जीवनात कष्टाशिवाय सुख मिळत नाही. संसार सुखाने व्हावा यासाठी पती-पत्नी या दोघांनीही जबाबदारीने वागले पाहिजे. संसाराला जर तुम्ही ओझे समजत असाल तर तो सुखाने कधीच होणार नाही. त्यासाठी कष्टाशिवाय पर्याय नाही संसार सुख अनुभवण्यासाठी माणसाने कष्ट, मेहनत, जिद्द आणि चिकाटी हे गुण अंगीकारले पाहिजे. सुखदुःखाचा व्यापार हा मानवी जीवनाचा खरा संसार आहे असे बहिणाबाई म्हणतात. 'माझ्या जीवा' या कवितेत बहिणाबाईंनी स्वतःशीच एक प्रकारे संवाद साधला आहे. स्वतःचे दुःख हलके करण्यासाठी त्यांनी आपले मन परमेश्वराजवळ मोकळे केले आहे. देवानेच मानवाला जन्म दिला आहे. आणि देवाच्या इच्छेने सर्व काही होत आहे. या पृथ्वीवर जो जन्माला आला त्याला मृत्यू अटळ आहे. जगणे आणि मरणे यात फारसा फरक नाही श्वास सुरू असणे जिवंतपणाचे लक्षण आहे आणि तोच थांबला की मृत्यू होतो. त्यामुळे दोघांमध्ये एका श्वासाचे अंतर आहे. असे बहिणाबाई म्हणतात.

"आला सास गेला सास, जीवा तुझे रे तंतर,

अरे जगन मरन, एका सासाच अंतर" 4

जीवनाचे हे सत्य अत्यंत परखडपणे त्या कवितेतून मांडतात. कुणीही अमर नाही. त्यामुळे मानवाने जीवन जगत असताना जीवनाचे हे चक्र समजून घेतले पाहिजे. त्यासाठी जीवनात समाधानी असणे खूप महत्त्वाचे आहे. 'मानूस' या कवितेतून त्या सामाजिक परिस्थिती व मानवाची वागणूक यावर भाष्य करतात. आज समाजात स्वार्थी, लोभी, कपटी माणसांची संख्या वाढत आहे. प्रत्येक माणूस हा स्वार्थीमुळे दुसऱ्या माणसावर अन्याय, अत्याचार करित आहे. दुसऱ्याचे हक्क आणि अधिकार हिरावून घेत आहे. मानवता आणि माणूसपण हरवलेला माणूस समाजात दिसत आहे. मानवी मूल्यांचा न्हास झालेला आहे. माणसाने माणसाशी कसे वागावे ? कसे बोलावे ? हे सांगण्याची वेळ आता आली आहे. माणसात माणुसकी शिल्लक राहिली नाही. याचे दुःख त्यांना होते.

" मानसा मानसा, कधी व्हाशिन मानूस,

लोभासाठी झाला, मानसाचा रे कानूस " 5

आपल्या कवितेतून मानवी जीवनाचे अनेक कंगोरे तपासताना त्यांनी मानवी वृत्ती अपप्रवृत्ती वर कडक शब्दात टीका केली आहे. मानवी स्वभावविशेष, मानवी भावभावना, मानवी व्यवहार, नातेसंबंध, कुटुंब व्यवस्था या सर्वांचे त्यांनी सूक्ष्म निरीक्षण केले आहे. स्वार्थ, मतलब यामुळे माणूस आपले माणूसपण व शहाणपण विसरला आहे. मिळालेल्या बुद्धीचा गैरवापर तो करित आहे. अशा त्याच्या वाईट वृत्तीमुळे तो भविष्यातील पिढ्यांचे नुकसान करित आहे.

" नको लागू जीवा, सदा मतलबापाठी,

हिरीताचं देन घेन, नही पोटासाठी" 6

स्वार्थ हा प्रत्येकाला असतो त्याची काही एक मर्यादा असली पाहिजे. आपल्या गरजेपेक्षाही जास्त कमवण्यासाठी माणूस काही वेळा इतरांवर अन्याय करतो या स्वार्थीमुळेच त्यांच्यामध्ये वाईट प्रवृत्ती वाढीस लागते. माणसाचे असले वागणे पाहून निसर्गातील बोरी आणि बाभळीच्या अंगावरही काटे आले अशी समर्पक मांडणी बहिणाबाई आपल्या कवितेत करतात.

"पाहीसनी रे लोकाचे, यवहार खोटेनाटे,

बोरी बाभयीच्या, आले अंगावर काटे" 7

बहिणाबाईंनी आपल्या कवितेतून मानवाला जीवन विषयक तत्त्वज्ञान अगदी सहजतेने सभोवतालच्या परिसरातील विविध प्रतिमा, प्रतीके, उदाहरणे, दाखले देऊन सांगितले आहे. त्यांच्या चिंतनशीलतेतून जीवनाचे रहस्य ते सोप्या भाषेत मांडत आहे. मानवाला उपदेश करताना मार्गदर्शन करताना त्यांच्यातील विलक्षण प्रतिभा शक्ती सृष्टीतील अनेक घटक त्यांच्या कवितेचा भाग बनून जातात. "बहिणाबाईंच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाला देव, निसर्ग, माणूस यातील त्रीसूत्रीचा पाया आहे " 8 त्यामुळेच निसर्गातील सुगरीचा खोपा पाहून बहिणाबाई मानवाला उपदेश करतात लहान पक्षी असलेली सुगरण आपल्या पिलांसाठी किती कष्टाने आणि काळजीने खोपा विणते आणि माणूस मात्र हात, पाय आणि बुद्धी सारखे सामर्थ्य असूनही आळशीपणाने वागतो कष्ट करण्याचे सोडून नशिबाला दोष देतो. मानवी कर्तृत्वाला जागे करण्याचे काम बहिणाबाई आपल्या कवितेतून करतात.

" तिची उलूशीच चोच, तेच दात तेच ओठ,

तुले देले रे देवानं, दोन हात दहा बोट" 9

"बहिणाबाईंची कविता म्हणजे एखाद्या तत्त्ववेत्त्याचे सुविचार असावेत असे वाटते त्यांची निरीक्षण शक्ती किती सूक्ष्म आहे त्यांचा दृष्टिकोन किती विशाल आहे हे त्यातून स्पष्ट होते." 10

समारोप

बहिणाबाईंच्या कवितेचा आशय दृष्ट्या आवाका फार मोठा आहे त्यांनी आपल्या कवितेतून आलेले अनुभव अत्यंत प्रामाणिकपणाने मांडलेले आहे. द मानवता, मानवी मूल्य, नैतिक मूल्य, श्रमप्रतिष्ठा, संस्कार मूल्य जीवन जगताना किती महत्त्वाचे आहे. हे

त्यांनी मानवाला सांगितले आहे. जीवनाचे तत्त्वज्ञान त्यांनी आपल्या बोलीतून कवितेच्या रूपाने व्यक्त केले आहे. "जीवन आणि काव्य यांचा मनोज्ञ संगम बहिणाबाईंच्या काव्यात आलेला दिसून येतो त्यांनी जीवनातच काव्य पाहिलं टिपलं आणि काव्यातून जीवन रंगविलं" 11 बहिणाबाईंनी आपल्या कवितेतून व्यक्त केलेले जीवन विषयक तत्त्वज्ञान हे अजरामर आहे

निष्कर्ष

1. अल्पाक्षरत्व हे बहिणाबाईंच्या कवितेचा महत्त्वाचा रचना विशेष आहे.
2. लेवागण बोलीमुळे कवितेला भाषिक सौंदर्य प्राप्त झाले आहे.
3. जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाची मांडणी सहज व सोप्या भाषेत केली आहे.
4. संतांच्या शिकवणी प्रमाणे बहिणाबाईंची कविता तत्त्वज्ञानाची मांडणी करते
5. आपल्या सभोवताली असलेल्या विविध प्रतिमा, प्रतीके, दाखले, उदाहरण यांचा समर्पक वापर कवितेत केला आहे.

संदर्भ

1. आशयघन रचनांचा मळा: बहिणाबाईंच्या कविता - mahamtb.com या संकेतस्थळावरून २३ ऑगस्ट २०२४
2. चौधरी बहिणाबाई बहिणाबाईंची गाणी - 'आता माझा माले जीव', सुचित्रा प्रकाशन मुंबई सहावी आवृत्ती १९९८ पृ. क्र. २२
3. 'संसार' पृष्ठ क्रमांक ११
4. 'माझ्या जीवा' पृष्ठ क्रमांक १३
5. 'मानूस' पृष्ठ क्रमांक ७७
6. 'हिरीताच देणं घेणं' पृष्ठ क्रमांक २०
7. तत्रेव २०
8. पित्रे ऋता, बहिणाबाईंची गाणी एक अभ्यास. म.रा. सा.आणि स. मंडळ मुंबई. प. आ. १९८३ पृ. क्र. २५
9. 'खोप्यामधी खोपा' पृष्ठ क्रमांक ३७
10. डॉ. मांडवकर पवन, बहिणाबाईंची गाणी सौंदर्य आणि समीक्षा, सेवा प्रकाशन अमरावती प. आ. २०१३ पृ. क्र. ११३
11. भिरूड प्रमिला, बहिणाबाई चौधरी एक श्रेष्ठ कवयित्री, बहिणाबाईंची गाणी एक अभ्यास. व्यंकटेश प्रकाशन जळगाव. प.आ. २००३ पृ. क्र. २४